

רועי זק

נזק בלתי ישיר: עיון מחודש בסוגית התלמוד

הירושלמי במסכת כלאים*

ראשי פרקים

א. הקדמה

ב. משנת כלאים

ג. תחילת סוגית הירושלמי על משנת כלאים – "כרם אחר"

ד. המשך סוגיית הירושלמי – "הנעבד"

ה. המשך סוגית הירושלמי – "רבי שמעון בן לקיש"

ו. המשך סוגית הירושלמי – "המראה דינר לשלחני"

ז. המשך סוגית הירושלמי – "רבי יוסי בי רבי בון"

ח. מיקומה המקורי של סוגיית "המראה דינר לשלחני" והקשר בין שני פסקיו של

רשב"ל

ט. סיכום

י. נספח ראשון: סיום סוגית הירושלמי – "ענבים"

יא. נספח שני: סוגיית הירושלמי במסכת שבועות

א. הקדמה

בספרות ההלכתית הבתר-תלמודית¹, רווחת ההבחנה בין נזק ישיר, המחייב את המזיק בתשלומים לניזק, לבין נזק בלתי-ישיר, המכונה "גרמא", אשר בגינו אין

* בשלהי שנת הלימודים תשס"ב זכיתי ללמוד את נושא "דינא זגרמי" בשיעורו של מו"ר, ראש המכון הגבוה לתורה, הרה"ג אהרן כ"ץ שליט"א, וענייני בנושא זה התעורר בזכות שיעוריו של מו"ר, שעסקו בנייתו של שיטות הראשונים והאחרונים בנדון.

תודה לידדי: בן ציון אשל, משה בארי, אבישלום וסטרייך, ירון זילברשטיין, אריה חיון, ובנימין קצוף, עמם ליבנתי רבים מהרעיונות וההצעות המופיעים במאמר זה.

המזיק מתחייב בתשלומים. עם זאת, מוזכר במקורות אלו סוג מסויים של נזק בלתי-ישיר, המכונה "גרמי", המחייב את המזיק בתשלומים. השאלה אם קיימת הבחנה בין גרמא לגרמי, והקושי בהגדרת ההבחנה, לסיעת הראשונים שסברו שהבחנה כזו אכן קיימת, עולה מהצורך ליישב את הסוגיות בתלמוד הבבלי העוסקות בנושא נזק בלתי-ישיר. זאת, כאשר, על-פני הדברים, לא מוצגים בתלמוד עצמו מאפיינים המאפשרים להבדיל בין מקרים הנכללים בגדר של גרמא לבין מקרים של גרמי. יתר על כן, מדובר בסוגיות שונות הדנות ב-"גרמא" מכאן וב-"גרמי" מכאן, בעוד שאין סוגיה המזכירה שני מונחים אלו ביחד. ניתן איפה לטעון כי אין כל הבחנה בין המונחים, וגרמי הנו לשון רבים לגרמא.

לאור קשיים אלו, נחלקו הראשונים בשאלת ההבחנה בין גרמי לגרמא², כדלהלן:

א. דעת רש"י והראב"ן הנה כי אין חילוק כלשהו בין גרמא לגרמי, ומדובר במונח זהה. לפיכך, התנאים והאמוראים המחייבים בתשלומים עקב נזק בלתי-ישיר, יחייבו בכל המקרים המנויים בתלמוד כגרמא.³

ב. דעת ר"י והרמב"ן הנה כי מדין תורה גרמא פטור וגרמי חייב. דעת ר"י הנה כי החילוק העיוני ביניהם הנו כי "גרמי" הוא מצב של נזק שעשה האדם בעצמו לממון חבירו או נזק שבא בשעת מעשה המזיק ולא לאחר מכן.⁴ דעת הרמב"ן

כמו כן, הוקרתי לקרן ינון על הסיוע בכתיבת המאמר.

¹ יעויין סיכום השיטות באנציקלופדיה תלמודית ערך "גרמא בנוזקין; גרמי", ובדברי הר"א שיינפלד חוק לישראל: נזיקין, ירושלים: תשנ"ב עמ' 59-60, המציג את השיטה המבחינה בין גרמא לגרמי מדין תורה, כשיטת רוב הפוסקים.

² להצגת השיטות יעויין: טור חו"מ סימן שפו ובי"י על אתר; שו"ע שם; ש"ך, שם, סק"א. לניתוח תמציתי ומבורר של השיטות יעויין סיכומי שיעוריו של מו"ר הרב הגאון אהרן כ"ץ שליט"א, שערך דניאל חדד.

³ רש"י - ב"ב כב, ב: ד"ה "גרמא בניזקין אסור". ראב"ן - ב"ק סימן כ"ב (מהדורת רא"ל ראשקס, ירושלים תרע"ג).

⁴ תוס', שם, ד"ה "זאת אומרת".

הנה כי "גרמיי" עניינו נזק הניכר בגוף החפץ, בצורה שאילו היתה נעשית בפעולה ממשית ישירה היה המזיק מתחייב לכולי עלמא.⁵

ג. דעת הריצב"א הנה כי מדין תורה, אין חילוק בין גרמא לגרמי, ושניהם פטורים, אלא ש- "כל היזק המצוי ורגיל לבוא קנסו חכמים... שלא יהא כל אחד הולך ומזיק לחברו בעין."⁶

כפי שהעיר הריצב"א עצמו, שיטתו, כי גרמי הנו קנס דרבנן, מוכחת מסוגיית הירושלמי. בעקבות דבריו אלו, דנו הראשונים והאחרונים בסוגיות בתלמוד הירושלמי המקבילות לסוגיא המרכזית בנושא דינא דגרמי בתלמוד הבבלי.⁷ יודגש, כי המושג "גרמיי" אינו מופיע כלל ועיקר בתלמוד הירושלמי, אולם היעדרו של המושג אינו מלמד בהכרח על היעדר הדין, ויש לבחון את ההלכות לגופן.⁸ בנידון דידן, אכן עולה ברורות כי במקרים המקבילים לאלו שסווגו בבבלי כ- "דינא דגרמיי" מופיע בירושלמי דיון מקביל העוסק, לכאורה, לגבי חיוב המזיק כקנס. לאור האמור, ברצוני לעסוק בשתי סוגיות בירושלמי כשלעצמן, תוך נסיון לעמוד גם על פשוטן של המקורות התנאיים המובאים ע"י הסוגיות. מהסוגיא המרכזית בה אעסוק, כלאים, פרק ז, הלכה ד, נראה, כי אין מקור מהירושלמי לסוג נזיקין מובחן המסווג כנזק בלתי-ישיר המחייב את המזיק בתשלומים מדין קנס. זאת, שלא כדרך של סוגיות הבבלי.

⁵ קונטרס דינא דגרמי. לאחרונה יצא לאור קונטרס דינא דגרמי של הרמב"ן בהוצאה מחודשת ע"י ישיבת הר עציון, יחד עם שיעוריו של ראש ישיבת הר עציון, הרב אהרן ליכטנשטיין, על דברי הרמב"ן, בתוך שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין - דינא דגרמי, אלון שבות: תשי"ס.

⁶ תוס', לעיל הערה 2.

יצויין, כי ש' אלבק, בספרו פשר דיני הנזיקין בתלמוד, ת"א, תשכ"ה, עמ' 60 דוגל אמנם בשיטה כי מדובר בקנס דרבנן, אך מנמק קנס זה בדרך ייחודית, והיא כי חכמים קנסו במקרים בהם גרם אדם בפשיעה לכך שאדם אחר יזיק מדעת עצמו. אלבק חזר על הסבר זה גם בספרו מבוא למשפט העברי בימי התלמוד, ר"ג, תשנ"ט, עמ' 257-258.

⁷ ב"ק צט, ב-ק, א

⁸ יעויין ר"ד הנשקה משנה ראשונה בתלמודם של תנאים אחרונים, עמ' 143, סוף הערה 267: "פעמים שיצרו האמוראים מונח כללי לצורך הפשטה והכללה, אע"פ שמבחינת ההלכה גופה לא נתחדש בכך חידוש של ממש."

ב. משנת כלאים

במשנה, מסכת כלאים, פרק ז, משניות ד-ה⁹ נאמר:

המסכך את גפנו על גבי תבואתו של חברו הרי זה קידש וחייב באחריותו¹¹
רבי יוסי שמעון אומר אין אדם מקדש דבר שאינו שלו
אמר רבי יוסי מעשה באחד שזרע את כרמו בשביעית ובא מעשה לפני
רבי עקיבא ואמר אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו

לפי פשוטה של משנה, המחלוקת בין תנא קמא לבין רבי יוסי ורבי שמעון איננה
בדיני נזיקין, אלא בדיני כלאי הכרם- האם יכול אדם לאסור תבואתו של חברו או
לא. מדברי ר"י ור"ש אף עולה בבירור כי אף הם היו מחייבים את המסכך באחריות,
אם אכן היה בכוחו להחיל איסור כלאים על תבואת חברו.¹²
אפשרות אחרת להבנת המחלוקת הנה כי ר"י ור"ש סבורים כי אין בכוחו של אדם
לקדש את תבואתו של חברו אך יש בכוחו לגרום לאיסור זריעה באותו מקום,
ואילו תנא קמא סבור שבכוחו אף לקדשה.¹³

⁹ בדפוסים המאוחרים של המשנה אוחדו שתי המשניות למשנה אחת וסומנו "ד ה". להסבר התופעה
על-פי הקבלה, יעויין בדברי רבי עמנואל חי ריקי בספרו הון עשיר, על אתר.

¹⁰ במשנה זרעים, כרך א, בהוצאת המכון התלמודי השלם, ירושלים: תשל"ב, הובאו שינויי הנוסח
למשניות שבפנים. השינוי המשמעותי שצויין שם, יידון בהערה הבאה.

¹¹ בחילופי הנוסחאות שם, צויין כי משנה זו מצוטטת בתלמוד הבבלי יבמות פג, א ובאחד מעדי הנוסח,
שם, נוספו כאן המילים "דברי ר"מ", וכן, הפנו, שם, לדברי הר"י אפשטיין **מבוא לנוסח המשנה**
(הוצאה חדשה, ירושלים: תשי"ס) עמ' 1154 שבאר כי זו תופעה נפוצה ששוני וגורסי הבבלי הוסיפו
למשניות את המילים "דברי ר"מ", על-פי הכלל "סתם משנה ר"מ", מה גם שכאן מזהה התלמוד
הבבלי, ב"ק ק, א את ת"ק של משנתנו עם ר"מ.

¹² כפי שכבר העירו תוסי בב"ק ק, א ד"ה מחיצת הכרם. אולם, הרמב"ן בתחילת קונטרס דינא דגרמי,
לעיל הערה 5, חולק על כך ומסביר, כי ייתכן שר"י ור"ש חלקו גם על כך, אך לא ביארו זאת בהדיא
מכיוון שלשיטתם האיסור לא חל מלכתחילה.

¹³ בפרק ז משנה ב נאמר: "גפן שיבשה אסורה ואינה מקדשת רבי מאיר אומר אף צמר גפן אסור ואינו
מקדש רבי אליעזר ברבי צדוק אומר משמו אף על גבי הגפן אסור ואינו מקדש." במשנה ג נאמר "אלו
אוסרין ולא מקדשיין" ולאחר מכן רשימת מקרים. משנתנו שנויה בהמשך ישיר למשניות אלו. לעומת

מפרשי המשנה¹⁴ פירשו אף הם את המשנה כעוסקת בדיני כלאים. זאת, בעקבות סוגיית התלמוד הבבלי,¹⁵ הדוחה את האפשרות שמשנתנו עוסקת במחלוקת לגבי נזק בלתי ישיר, שכן כאן מעשה הנזק נעשה ישירות על-ידי המזיק-המסכך. על הסבר זה עצמו ניתן להקשות¹⁶, שכן הנזק אינו מתרחש בעת ביצוע פעולת הסיכוך, אלא רק לאחר זמן, שהתבואה הוסיפה מאתיים, ואם כן, הנזק, דהיינו קידוש התבואה, קורה מאליו לאחר זמן, ואין כאן "היזק בידיים". יצוין, כי לפי פשוטה של משנה, ייתכן שהתנאים כולם מודים בחיוב המזיק במקרה זה, מפני שעצם העיקרון של פטור מזיק על נזק בלתי-ישיר אינו מקובל עליהם.

ג. תחילת סוגית הירושלמי על משנת כלאים - "כרם אחר"

על משנה זו, שנויה בפנינו¹⁷ סוגיה בירושלמי, אשר חלקה עוסק, לכאורה, בנושא נזק בלתי-ישיר.¹⁸ על-מנת לנסות לעמוד על נושא זה, יש לעיין בסוגיה מראשיתה. הסוגייה מתחילה כך:

זאת, משנה ו-ז עוסקות בחיובו של בעל כרם שאדם אנו או רוח, גרמו לזריעת כלאים בכרמו, לפטור את הבעיה שנוצרה. הסיפא של משנה ז חוזרת לדיני "מקדש" מול "אינו מקדש". לפי רצף המשניות בפרק, ניתן להבחין את דברי רבי יוסי ורבי שמעון בצורה דווקנית (אין אדם מקדש- אך אוסר) או בצורה מורחבת (אין אדם מקדש, דהיינו אין אדם אוסר)

¹⁴ החל מהר"ש משנץ. לעומת זאת, הרמב"ם בפיה"מ אינו מסביר מדוע המזיק חייב. גם הר"ח אלבק, בפירושו למשנה, מסביר כי מדובר במחלוקת בדיני כלאים, ואינו דן בסיבת חיובו של המזיק.

¹⁵ ב"ק ק, א

¹⁶ כפי שמעירים התוספות, ב"ק ק, א בד"ה "שאני התם". זאת, ללא כקושיא אלא כהסבר להווא אמינא שמדובר בנזק בלתי-ישיר. התוספות מקבלים, איפה, את דברי הסוגיא שמדובר בהיזק בידיים, אך מסבירים מה היתה הסברא לשימוש במקור זה כדוגמא לנזק בלתי ישיר. עם זאת, אין בדברי התוספות הסבר מדוע באמת נחשב נזק זה להיזק בידיים.

¹⁷ בפנינו, דווקא, ועל-פי כ"י ליידין, שכן, כפי שהעיר י' זוסמן במבוא לכ"י ליידין, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, תשס"א, עמ' לא, הרי שנוסחו המקורי של הירושלמי היה "עשוי כחטיבה אחת רצופה של טקסט תלמודי, ללא משניות וללא פסקאות, עם מעט רווחים בין עניין לעניין".

¹⁸ כל הציטוטים מהירושלמי הם לפי כ"י ליידין במהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א. הערות הנוסח הן על-פי המהדורה הנ"ל. כמו כן, יצוינו שינויי נוסחאות משמעותיים מעדי הנוסח האחרים של הירושלמי, על-פי פי שפר, סינופסיס לתלמוד ירושלמי, טיבינגן: 1992.

כתי לא תזרע "כרמך כלאים" אין לי אלא "כרמך" כרם אחר מניין ת"ל
"כרם" ולא כלאים¹⁹ אמר ר' לעזר דר' מאיר היא דר' מאיר אמ' אין לגוי
קנייין בארץ-ישראל לפוטרו מן המעשרות אמ' ר' יוחנן דברי הכל היא²⁰
תיפתר בגוי שזרע כרמו כלאים ולקח ממנו יש' ר' יונה ור' יוסה תריהון
אמרין דר' מאיר היא

הסוגייה מצטטת ברייתא, הדורשת מן הכתוב כי דין כלאים חל גם על הזרע "כרם
אחר",²¹ אם כי דרך הלימוד מן הפסוק אינה ברורה.²² כפי שהעיר בעל פני משה,
לברייתא זו מקבילה בספרי דברים, כדלקמן²³:

אין לי אלא כרם שלך כרם של אחרים מנין תלמוד לומר לא תזרע כרמך²⁴
כלאים²⁵ מכל מקום

דרך הלימוד מן הפסוק בדרשת הספרי ברורה יותר מהמקבילה בירושלמי²⁶, אולם,
בכל מקרה, הלימוד עצמו, דהיינו הרחבת איסור כלאים גם ל"כרם אחר(ים)" זהה.
מהמשך סוגיית הירושלמי ברור כי האמוראים, רבי יוחנן ורבי אלעזר תלמידו,
הבינו את הביטוי "כרם אחר" במשמע כרמו של גוי, ונחלקו, בשל כך, בזיהוי התנא
ששנה את הברייתא לאור מחלוקת רבי מאיר וחכמים בנושא כוח קנייני של גוי
להפקיע שדה הנמצא בבעלותו בארץ ישראל מן המעשרות. זאת, מכיוון שכלאים,

¹⁹ בכ"י וטיקן של הירושלמי הגירסה הנה "כלאים לא כרם לא כלאים".

²⁰ גירסת כ"י וטיקן הנה "תרויהון דברי הכל היא".

²¹ זו כנראה כוונת הברייתא, שכן לשון ההצעה "כרם אחר מנין" ברורה, וכוונתה לרבות דין זה מן
הכתוב.

²² לעניין זה, יעויין בפירוש פני משה על אתר ובדבריו במראה הפנים.

גם גירסת כ"י וטיקן, שצויינה בפנים, אינה ברורה יותר ונראית כמיזוג של שתי לשונות שונות.

²³ הציטוט והערות הנוסח לפי מהדורת א"א פינקלשטיין, פיסקה רל.

²⁴ המלה "כרמך" אינה נמצאת בכתב יד וטיקן של הספרי, שהנו, על-פי תיאורו של מ' כהנא אוצר
כתבי היד של מדרשי ההלכה, ירושלים: תשנ"ה, בעמ' 98, "בכיר כתבי היד של ספרי לדברים". מלה זו
אינה מופיעה גם בדפוס ונציה ש"ה ובכת"י מדרש חכמים.

²⁵ המלים "כרמך כלאים" אינן בכת"י אוקספורד ובילקוט שמעוני.

²⁶ בייחוד לאור גרסת עדי הנוסח שצוינו בהערות 24 ו-25 לעיל.

כמו מעשרות, הנה מצווה התלויה בארץ,²⁷ והעקרונות החלים על חיוב שדהו או כרמו של גוי במעשרות יחולו גם על החיוב בהלכות כלאיים. כפי שביאר רבי אליהו פולדא, הסיבה להבנת הברייתא כעוסקת בכרמו של גוי נובעת, כנראה, מהנגדת סגנון המשנה "תבואתו של חברו" אל מול "כרם אחר" שבברייתא, הווי אומר "חברו" שבמשנה – ישראל הוא, ואילו "אחר" שבברייתא-הרי הוא גוי.²⁸ יתר על כן, עצם המונח "אחר" או "אחרים" בא לעיתים רבות במשמע של "גויים".²⁹ באשר לדברי רבי יונה ורבי יוסה נראה מהדבק הדברים כי אף הם מוסבים לברייתא, כבאים להכריע כשיטת רבי אלעזר שברייתא זו "רבי מאיר היא".³⁰ אם אכן כך הוא מהלך הסוגיא, הרי שבמהלך דיונם, אין האמוראים דנים ישירות בזיהוי תנא קמא של המשנה.

²⁷ לשם שלמות התמונה, יעויין בטענתו של א' שמש במאמרו "עיון בפרשת מצוות התלויות בארץ", סידרא טז עמ' 151-177, בעמ' 153-158, ולפיה ההלכה הקדומה היתה כי הכלאים והמעשרות נוהגים בחו"ל, והפטור בחו"ל למצוות אלה, בעקבות שינוי התפיסה לגבי הגדרת "מצווה התלויה בארץ" מקורו בבית מדרשו של רבי עקיבא.

²⁸ הפני משה פירש כי רבי אלעזר ורבי יוחנן הבינו שהברייתא עוסקת הן בכרם של ישראל והן בכרם של גוי בדרך של "לא צריכא", אולם הבנה זו אינה עולה בפשטות מדבריהם, המוסבים על גוי בלבד. ²⁹ לעניין זה, יעויין, לדוגמא בעלמא, בספרי לדברים (מהדורת א"א פינקלשטיין): פיסקה קל"א "לא יראה לך שאר-רואה את לאחרים"; פיסקה קסה - "מאת העם - ולא מאת אחרים". והניגוד המפורש חבירו-אחרים, שם, פיסקה קסו - "צאנך - ולא של אחרים מיכן אמרו הלוקח גז צאנו של נכרי פטור מראשית הגז לקח גז צאנו של חברו אם שייר המוכר חייב וארס לאו הלוקח חייב". כן, יעויין א' שמש "המבדיל בין בני אור לבני חושך בין ישראל לעמים", עטרה לחיים - מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים: תש"ס, עמ' 209-220, בעמ' 211 הע' 8.

³⁰ הפני משה חשב את דברי אמוראים אלה על משנתנו, ולא על הברייתא, אולם אין לכך רמז בגופן של דברים, ונראה כי פירושו נועד להסביר את הקשרה של המשך הסוגיא.

ד. המשך סוגיית הירושלמי – "הנעבד"

בהמשך סוגיית הירושלמי נאמר:

הנעבד אית תניי תני בין שלו בין שלאחרים אסור אית תניי תני שלו אסורים שלאחרים מותר הוון בעיי מימר מאן דאמי בין שלו בין שלאחרים אסורים ר' מאיר ור' יודה³¹ מאן דאמי שלו אסור ושל אחרים מותר ר' יוסה ור' שמעון ר' יוסה בשם ר' לא דברי הכל היא כמה דתימי תמן דבר שיש בו רוח חיים אעי'פ שאינו נאסר להדיוט נאסר לגבוה ודכותה דבר שאינו שלך אעי'פ שאינו נאסר להדיוט נאסר לגבוה³²

הסוגייה מביאה ברייתות חלוקות בדבר אדם שעבד את בהמתו של חבירו כאליל. זאת, על בסיס ההלכה המוסכמת לפיה אדם העובד את בהמתו שלו קובע בכך את מעמדה כעבודה זרה האסורה לו בהנאה.³³ בסוגיא מוצעת האפשרות כי מחלוקת הברייתות הנה מחלוקת התנאים במשנתנו אם "אוסר אדם דבר שאינו שלו". ר' יוסי ורבי שמעון החולקים על תנא קמא של משנתנו מן הטעם המפורש "אין אדם מקדש דבר שאינו שלו" יסברו כך לא רק לגבי איסור כלאיים אלא גם לגבי נעבד,³⁴ ואילו רבי מאיר ורבי יהודה, המזוהים על-ידי הסוגיא כת"ק של משנתנו הפוסק "הרי זה קידש" יתנו תוקף למעשה גם בעניינו של הנעבד. אולם, הצעה זו נדחית על-ידי האמורא רבי יוסי בשם רבי לא, המעמיד את הברייתות דווקא לעניין היתר

³¹ בכ"י פריס ובכ"י לונדון של הירושלמי אין את המילים "ורבי יודה". אולם, מכיוון שמדובר בכתבי יד של הרש"ס, כנראה שמדובר בנוסח מוגה ולא בגרסא מקורית. לעניין טיבם של כתבי יד הרש"ס, עניין בדברי הר"ש ליברמן במבוא לספרו הירושלמי כפשוטו – חלק ראשון (ירושלים: תרצ"ה), מהדורה חדשה (ללא עדכונים) ירושלים: תשנ"ה), עמ' טו.

³² המילים מ- "ודכותה" עד ל- "לגבוה" הוספו על-ידי הסופר עצמו.

³³ נושא איסור ההנאה מחפץ שהיווה עבודה זרה או הוקרב לעבודה זרה, נדון בהרחבה בפרק השלישי של מסכת עבודה זרה.

³⁴ יצויין, כי סברא זו אינה מוכרחת שכן בהלכות כלאיים קיים מצב של "אוסרים ולא מקדישין", כמבואר במסכת כלאים פ"ז משניות א-ג, הקודמות מיידית למשנתנו. אם כן, ניתן היה לפרש שרבי יוסי ורבי שמעון סוברים שהמסכך גפנו על גבי תבואתו של חבירו אמנם אינו מקדש את התבואה, אך הוא אוסרה.

הקרבת הבהמה כקרבן, ואם כן ניתן ליישב את הברייתא המחמירה גם לשיטת רבי יוסי ורבי שמעון הסוברים שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו.

מהדיון בנושא הנעבד עולה, אם כן, כי:

(א) לפי תפיסת כל המתדיינים בסוגייתא,³⁵ רבי מאיר ור"י הם ת"ק של משנתנו.

(ב) המחלוקת במשנה הנה האם "אוסר אדם דבר שאינו שלו".

יצוין, כי לא הועלה בסוגיא נימוק להנחה הראשונה, דהיינו כי ת"ק של משנתנו הנו ר"מ ורבי יהודה כאחד. לגבי הייחוס לרבי מאיר, ניתן, אולי, להסתמך על הברייתא לגבי "כרם אחר", שזוהתה לעיל כמבוססת על שיטת רבי מאיר, או, בכל מקרה, כתואמת לה. ממילא, ניתן לומר שאם רבי מאיר שונה איסור כלאיים בכרמו של גוי, קל וחומר שהוא סבור שאוסר אדם דבר שאינו שלו. זאת, כמובן, בהנחה שסוגיית "הנעבד" היתה שנויה מלכתחילה ברצף עם סוגיית "כרם אחר", או, למצער, כי אמוראי סוגיית "הנעבד" הכירו וקבלו את הנחות סוגיית "כרם אחר".³⁶

באשר לזיהוי של רבי יהודה, בנוסף לרבי מאיר, כתנא קמא של המשנה,³⁷ ייתכן ומדובר על הנחה המבוססת על היות התנאים החולקים במשנה גדולי תלמידי רבי עקיבא- רבי יוסי ורבי שמעון, במפורש, ורבי מאיר, על-פי הזיהוי דלעיל. אם כן, סביר שגם רבי יהודה, אף הוא מגדולי תלמידי רבי עקיבא מעורב יהיה אף הוא בדיון. מכיוון שרבי יוסי ור"ש פורטו בשמם, מן הדין היה שרבי יהודה יפורט אף

³⁵ החכמים בעלי הצעת "הוון בעין מימר" ורבי יוסי בשם רבי לא, החולק עליהם.

³⁶ ייתכן גם שהחכמים המתדיינים בסוגיא סברו כשיטת רשב"ל בירושלמי מסכת יבמות פ"ד ה"י "כל סתם משניות דרבי מאיר עד שיפרש לו רבו", ולא כשיטת רבי יוחנן, שם, "כל מקום ששנה סתם משניות דרבנן עד שיפרש לו רבו". יצוין, כי מימרת רשב"ל נוספה לכתב היד על-ידי מגיה כתב היד, אולם מדובר בתוספת מוכחת ומוכרחת לאור סיוג דברי רשב"ל על אתר "אמר רבי זעירא קומי רבי יוסי לא דר"ש בן לקיש פליג אלא דו חמי רוב סתם משניות דרבי מאיר".

בכל מקרה, ברור כי אין להניח כי בפני אמוראי סוגיית "הנעבד" עמד הזיהוי של תנא קמא של משנתנו עם רבי מאיר על-ידי הסוגיא הסתמית בבבלי ב"ק ק, א ובוודאי שלא הכירו את הנוסח, המנוגד לכל עדי הנוסח של משנתנו, של אחד מעדי הנוסח של בבלי יבמות פג, א השונה זיהוי זה במפורש בציטוט משנתנו שם.

³⁷ נראה כי הקושי בזיהוי רבי יהודה כת"ק של משנתנו, ללא מקור ונימוק, גרם לרש"י להגיה ולהשמיט את שמו, וכך נוצרה גרסת כ"י לונדון וכ"י פריס.

הוא, אילו סבר כמותם, וממילא נובעת המסקנה כי רבי יהודה דגל בשיטת רבי מאיר.³⁸

ה. המשך סוגית הירושלמי – "רבי שמעון בן לקיש"

לאחר מכן ממשיכה הסוגיא כדלקמן:

ר' שמעון בן לקיש אמר קנסיה דרבי מאיר ועבד עובדא דכוותיה מן הדא המסכך את גפנו על גבי תבואתו של חבירו וכי מה עשה מעשה אלא כשהוסיף לפי דעתו הוא מוסיף.
קטע זה של הסוגיא הוא המקביל, לכאורה, לדיון בבבלי בנושא נזק בלתי-ישיר, ולפיכך פירשו מפרשי הירושלמי³⁹ כי רשב"ל סבר כי ת"ק של המשנה הנו ר"מ, כי

³⁸ ההשערה שהועלתה בפנים מתבססת על היעדר מקור מפורש לזיהוי ת"ק גם עם רבי יהודה.

³⁹ הרא"ף, הרש"ס, הפני משה, הרא"ם לונץ והרידב"ז. זאת, באופן כללי.

עם זאת, קיימים שינויים בין המפרשים: הרש"ס הסב את תחילת דברי רשב"ל "קנסיה דר"מ" אל סוגיית נעבד, ולפי פירוש, שיטת רשב"ל בפירוש מחלוקת הברייתות הנה כהצעת "הוון בעין מימר" ולא כשיטת ר' יוסי בשם רבי לא. אולם, את פסקו של רשב"ל מסביר הרש"ס על-פי ההנחות שתוארו בפנים. יתר על כן, גם בפירוש מימרת רשב"ל עצמה, הוסיף הרש"ס שר"מ יאסור בנעבד מטעם דינא דגרמי!

בעל פני משה מסביר את המילים "קנסיה דרבי מאיר" בצורה המוצעת על-ידינו בפנים, להלן, אולם את פסקו של רשב"ל ואת המשך הסוגיא מסביר בהתאם להנחות שתוארו בפנים. הרידב"ז פירש את מימרת רשב"ל כך: גרמי הנו קנסו של רבי מאיר, כידוע לנו ממקום אחר, וממשנתנו, בה נשנה הקנס בסתם, אנו למדים כי כך נפסקה הלכה. הרידב"ז מאריך להוכיח כי רשב"ל הוציא את שיטת ר"מ בעניין דינא דגרמי, מסוגית הירושלמי על משנת גיטין פרק ה סוף משנה ד, הכלולה במסגרת רשימת דינים שתקנו חכמים "מפני תיקון העולם". במשנה נאמר: "המטמא והמדמע והמנסך בשוגג פטור במזיד חייב הכהנים שפגלו במקדש מזידים חבינין". בירושלמי על אתר (פ"ה, ה"ד) נחלקו אמוראים בעניין "המטמא כעושה מעשה" או לא, ופסק רבי יוחנן שדין המשנה בעניין זה הנו קנס. מפרשי הירושלמי הסבו את הדיון לעניין היזק שאינו ניכר, כפי שעולה מהסוגיא המקבילה בבבלי. אולם, כפי שציין הרידב"ז, אין לפירוש זה ראיה מסוגית הירושלמי עצמה. לפיכך, פירש הרידב"ז כי סוגיית הירושלמי עוסקת בעניין נזק בלתי ישיר, ועליו אמר רבי יוחנן כי מדובר בקנס, ורשב"ל בסוגייתנו פסק כרבי יוחנן על-פי סתם משנתנו.

המחלוקת במשנה הנה בדיני נזק בלתי-ישיר, כי החיוב בתשלומים לשיטת ר"מ הנו קנס, וכי הלכה כר"מ.

אולם, פירוש זה נתקל בקשיים מספר :

א. המחלוקת במשנה, על-פי פשוטה, הנה בדיני כלאים ולא בדיני נזיקין.

ב. אין רמז בדברי ת"ק כי החיוב בתשלומים הנו קנס.

ג. אין הכרח לזהות את ת"ק כרבי מאיר דווקא.⁴⁰

לפיכך, נראה לפרש את הדברים על-פי הצעת הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א,⁴¹ ובהתאם לכיוון הפרשנות העולה מהסבר בעל פני משה למימרת רשב"ל⁴² - "כלומר הא דר"מ אוסר במתניתין משום קנס חכמים הוא", כי פסקו של רשב"ל, כשלעצמו, יכול להתפרש כחלק מסוגיית "אוסר אדם דבר שאינו שלו". רשב"ל פסק כי מדין תורה, אין אדם אוסר דבר שאינו שלו בכלאים, אולם רבי מאיר הטיל קנס על המסכך, ולפיו החילו מעשיו איסור על תבואת חבירו.⁴³ החיוב בתשלומים הנו תוצאה הכרחית של קנס זה, אך אין הוא הקנס כשלעצמו.⁴⁴

על הציטוט מהמשנה נוספה הערה - "וכי מה עשה מעשה אלא כשהוסיף לפי דעת הוא מוסיף".⁴⁵ הסבר זה לדין המשנה, יכול להשתלב אף הוא במסגרת הדיון בדיני

⁴⁰ אם כי, ייתכן שרשב"ל הסתמך על שיטתו בדבר "סתם משנה ר"מ", לעיל הערה 36, או על שיוך ברייתת "כרם אחר" עם שיטת רבי מאיר, כמפורט לעיל.

⁴¹ בשיעוריו, לעיל הערה 5, בעמ' 60. יצויין, כי פירוש זה הועלה כפירוש אפשרי לסוגייתנו, לא מפאת הקשיים דלעיל, אלא על מנת שהסוגיא לא תסתור את דעת הרמב"ן כי דינא דגרמי הנו מדין תורה ואינו קנס. פירוש זה הוצע למימרת רשב"ל ולפסקו בנושא המסכך, בלבד, בעוד שפסקו בנושא "המראה דינר לשלחני" הוסברו, שם, בעמ' 61, כנובעים מהלכות גרמי.

⁴² אך, כאמור, לא להמשך הסוגיא.

⁴³ ניתן לשער כי הסיבה לקנס הנה מניעת הערמות, בהם ישתפו שכנים פעולה בעקיפת דיני כלאים. יודגש, כי עי' רדזינר, יסודות "דיני קנסות" במשפט התלמודי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ר"ג : אוניברסיטת בר-אילן - הפקולטה למשפטים, תשס"א, בעמ' 44-45, הראה כי בדברי התנאים והאמוראים אין חילוק בין המושג "קנס" למושג "גזירה", וכי הבידול בין המונחים מקורו בתקופת הגאונים.

⁴⁴ שמא ניתן להציע, עם כל הזהירות, פירוש אפשרי אחר : רשב"ל מעולם לא "אמר" כי מדובר ב-"קנסיה דרבי מאיר". רשב"ל פסק את דין משנתנו, והסתמא דסוגיית ניסחה מתוך המעשה מימרא כי מדובר ב- "קנסיה דרבי מאיר". תופעה זו ידועה בבבלי, כפי שהראה רש"י פרידמן תלמוד ערוך : פרק השוכר את האומנין - כרך הנוסח, ירושלים : תשנ"ז, עמ' 9 ובמקורות שצוינו בהערה 20 שם.

⁴⁵ בעל פני משה מפרש כי מדובר בשאלה ותשובה של הסתמא דסוגיא.

כלאיים, כדלקמן. הנחת היסוד היא שלכולי עלמא אין מעשה איסור של כלאיים במשנתנו, אולם, מכיוון שעקב מעשהו של המסכך, שאינו אסור מן התורה, גדלו כלאים, בפועל, והדבר היה לרצונו ובכוונתו, קנסו רבי מאיר.⁴⁶ נראה כי מקורה של לשון זו בירושלמי, כלאיים פ"ח ה"א⁴⁷ בעניין כלאי בהמה, דהיינו איסור הרבעת מיני בהמה שונים:

יכול⁴⁸ יהא מעמיד זכרים אצל הנקבות ונקבות אצל זכרים ת"ל בהמתך לא תרביע אין את אסור אלא מלהרביע אבל מעמיד את זכרים אצל נקיבות ונקיבות אצל זכרים וכי מה עשה מעשה לא בשהטיל ולפי דעתו הוא מטיל

מדובר, איפה, בהקשר איסורי מובהק ללא כל זיקה לחיוב ממוני כלשהו. בסוגיא מועלית אפשרות לייחס לבעלים את הרבעת הבהמות גם כשלא הוא הרביען אם הניחם ביחד, שכן הדבר היה "לפי דעתו" דהיינו עקב פעולתו וברצונו. חיוב זה נשלל, אך לא מן הסברא אלא מגזרת הכתוב "בהמתך לא תרביע", ולכן רק הרבעה ממש תהיה אסורה.

מסתבר, איפה, כי גם בסוגייתנו מתפקד המשפט המקביל בהקשר האיסורי ומשמש כנימוק לקנסו של רבי מאיר. אולם, בחינת לשון הדברים לגופה מצביעה על כך שבעוד שבכלאי בהמה אכן לא "עשה מעשה", כפשוטו, שכן רק העמיד הבהמות ולא הרביען, הרי שבכלאי הכרם הסיכוך הנו מעשה האיסור הרגיל, והסיבה שלא "עשה מעשה" נעוצה בהגדרת האיסור ההלכתי, דהיינו שהמדובר כאן בתבואתו של חבירו. לפיכך, ניתן לומר כי המשפט הועבר לסוגיא שלנו מסוגיית כלאי בהמה הנ"ל

⁴⁶ אפשרות נוספת, אך קשה יותר מבחינה לשונית, הנה כי השאלה היתה- מדוע שר"מ יקנוס את המסכך ויחיל את האיסור כבר מעת הסיכוך, הרי עצם הסיכוך אינו אוסר אפילו את תבואתו שלו, שכן איסור כלאיים חל רק לאחר שהתבואה נוספה אחד ממאתיים, ועל כך עונה הסתמא דסוגיא- שאכן הקנס יחול רק אחרי ההוספה. כך מפרש בעל פני משה את ההערה- אלא שפירושו מסב את הדיון לעניין החיוב בתשלום, ולא, כפי שהצענו בפנים, לעניין החלת האיסור.

⁴⁷ למקבילה זו הגעתי באמצעות חיפוש בפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן. בדפוסיים חוברה שסוגיא להלכה ב', המוסבת על המשנה הבאה, העוסקת באיסור חרישה בכלאי בהמה.

⁴⁸ המגיה השני הוסיף כאן "לא".

ומשמש במובן מושאל "וכי מה עשה מעשה", כלומר שאין מדובר במעשה אסור מן התורה.⁴⁹

ו. המשך סוגית הירושלמי- "המראה דינר לשלחני"

אולם, פירוש המפרשים, כי רשב"ל עסק בדיני נזיקין ולא בדיני כלאים, נתמך מהמשך הסוגיא, ממנו נראה כי פיסקו של רשב"ל הובן כקובע שהחיוב בתשלומים, ולא יצירת האיסור, הוא הקנס. זאת, מכיוון שבהמשך רצוף לפסקו של רשב"ל, לעיל, נאמר בירושלמי כך:

חד בר נש חוי⁵⁰ סלעיה לרבי לעזר אמר ליה טבא היא ויפסלית אתא עובדא קומי רבי שמעון בן לקיש וקנסיה מן הדא המראה דינר לשולחני ונמצא רע חייב לשלם מפני שהוא נושא שכר⁵¹ ורבי לעזר נושא שכר רבי יעקב בר אחא בשם רבי אבונא המחזיק בו כנושא⁵² שכר

מדברים אלו עולה כי קיים קשר בין דין משנתנו, שעליו אמר רשב"ל שהנו קנסו של ר"מ, לבין דין "המראה דינר לשולחני", שמהותו הבלעדית הנה חיוב תשלומים, ולא בהחלת איסור כלשהו. דברים אלו מורים באצבע כי גם דין משנתנו נתפס כממוקד בדין החיוב בתשלומים, כקנס.

⁴⁹ תופעת העברות לשונות בין סוגיות, כשהשימוש במקומן החדש הנו מושאל ולא כפשט הלשון, ידועה בבבלי, כפי שהראה רש"י פרידמן הן בספרו, לעיל הערה 44, בעמ' 18-20, והן בספרו, תלמוד ערוך- פרק השוכר את האומנין, כרך הפירושים, ירושלים: תשנ"א, בעמ' 142. לעניין תופעה זו כתופעה כללית, יעויין כעת בספרו, תוספתא עתיקתא, ר"ג: תשס"ג, בעמ' 287: "...שמצינו במקורותינו בהרבה מקומות, שהעבירו ביטויים וסגנונות הקיימים כבר למקום חדש, כפי שהם וללא כל התאמה, בהנחה שהמבין יבין וישכיל לפרש את הדברים כפי שההקשר החדש מחייב."

⁵⁰ הסופר כתב תחילה "הו" ותיקן ל- "חוי". לעניין חילופי ח-ה, יעויין שי' שרביט "עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים", מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, ר"ג: תש"ן, עמ' 225-243, בעמ' 236.

⁵¹ ברייתא זו הנה תוספתא ב"ק י: י, ותידון מיד.

⁵² האות "כ" הוספה, אולם ע"י הסופר עצמו.

אולם, דין "מראה דינר לשולחני" עצמו, הנו חלק ממסגרת הלכתית המופיעה בתוספתא ב"ק י: ט-י, ויש לעיין בה במקורה:⁵³

המוליך חיטים לטחון ולא לתתן ועשאן מורסין וסובין, קמח לנחתום- ועשאו פת ניפלין, בשר לטבח וניבלה, צמר לצבע והקדיחו, חייב לשלם מפני שהוא כנושא שכר. רשב"ג אומר: נותן לו בושתו ובושת אורחיו. המוסר בהמתו לטבח וניבלה, אומן פטור הדיוט חייב, ונושא שכר בין זה ובין זה חייב. המראה דינר לשלחני ונמצא רע, חייב לשלם מפני שהוא כנושא שכר

כפי שהעיר ר"ד הנשקה:⁵⁴

עניינה של הברייטא בבעלי מלאכה שקלקלו במלאכתם, ואין לה קשר לעניינו של שומר שכר. הסיפא המחייב את השולחני "מפני שהוא כנושא שכר", ודאי אינו מכוון לחיובו כשומר שכר, שהרי מעולם לא קיבל את הדינר לשמירה, אלא רק חיווה עליו את דעתו המקצועית. אין אפוא הכוונה אלא לכך, שהשולחני הוא כבעל מלאכה הנוטל שכר עבור עבודתו, ולכך אם קלקל במלאכתו הרי הוא חייב.

אם כן, התוספתא, כשלעצמה, אינה מציגה את חיוב השולחני כקנס, ואין היא מבחינה בין טבח שניבל בהמה, שהזיק נזק ישיר, לבין השלחני. כאמור, אין התוספתא עוסקת כלל ועיקר בנזק בלתי-ישיר, אלא בחיובי בעל מלאכה כלפי לקוחו. יתר על כן, אין לדין זה כל קשר לשיטת רבי מאיר, דווקא.

לעומת זאת, פסקו של רשב"ל, כפי שמוצג על-ידי סוגיית הירושלמי, מתייחס לדין "המראה דינר לשולחני" כקנס בלבד,⁵⁵ אם כי ללא קישורו לשיטת ר"מ, בהכרח. קיימת, איפה, אי התאמה, לכאורה, בין המשנה בכלאיים והתוספתא בב"ק, מחד, בהן מדובר בחיוב מעיקר הדין המוסכם על הכל ולא קנס, לבין הצגת פסקיו של

⁵³ תוספתא נזיקין מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 51-52. הנוסח והפיסוק, לפי ר"ד הנשקה, לעיל הערה 8, בעמ' 45.

⁵⁴ שם.

⁵⁵ כפי שהעיר בעל יפה עיניים בהערותיו לבבלי בב"ק צט, ב.

רשב"ל ע"י הסוגיא, מאידך, ממנה עולה כי מדובר בשני מקרים של חיוב כקנס בלבד.

יתר על כן, גם לפי השיטה המיוחסת לרשב"ל, לא ניתן להבין מה סמיכות מצאה סוגיית הירושלמי בין שני המקרים בהם "קנס" רבי שמעון בן לקיש- דין משנתנו, כרבי מאיר, ודין התוספתא, המוסכם על הכל.⁵⁶

בשל קשיים אלה, ניתן לפרש איפה, את פסקו של רשב"ל לגבי "המראה דינר לשלחני" כחיוב מעיקר הדין ולא כקנס, וללא כל זיקה לאיסור כלאיים אותו מחיל ר"מ כקנס במשנתנו, לפי שיטת רשב"ל, כפי שהוסברה לעיל.

עם זאת, סוגיית הירושלמי לא פירשה בצורה זו את פסקו של רשב"ל, והגדירה אותו במפורש כקנס. ייתכן, שהסיבה לפירוש זה הנה שהסוגיא אינה מקבלת להלכה את יסוד חיוב השולחני עקב חוסר מקצועיות גרידא, שכן, הסוגיא מניחה כי, מדין תורה, אין רשלנות כזו מהווה מעשה נזיקין המחייב בתשלומים.⁵⁷ לפיכך, פירשה הסוגיא את פסקו של רשב"ל, וממילא גם את דין התוספתא עליו התבסס רשב"ל, כקנס, הנועד ליצור תמריץ לשולחני שלא להתרשל.

יש לציין כי הסוגיא אינה מביאה מימרא של רשב"ל כי מדובר בקנס- או ציטוט של פסק הדין אלא רק תיאור "וקנסייה מן הדא". המלה "וקנסייה" אינה מדברי רשב"ל אלא מדברי הסוגיא, ואפשר שרשב"ל עצמו לא סבר כי מדובר בקנס אלא בחיוב מעיקר הדין, הנובע מחיובו של השלחני כלפי לקוחו לנהוג ברמת מקצועיות גבוהה ולא להתרשל.

לפי פירוש זה, תהא כוונת השאלה "ורבי לעזר נושא שכר" כד- מדוע הטילה התוספתא, ובעקבותיה רשב"ל, חיוב מקצועיות כה גבוה על שלחני שאינו מקבל שכר, כגון רבי אלעזר במקרה דנן, והרי הלקוח מן הסתם לא הסתמך על עצת חניס זו כפי שהיה מסתמך. על דברי שלחני המקבל תשלום בעד שירותיו. על כך ענה רבי יעקב בר אחא בשם רבי אבונא "המחזיק בו כנושא שכר", כלומר הלקוח מסתמך גם

⁵⁶ ייתכן, ששני פסקיו של רשב"ל הוצמדו זה לזה כי בשניהם מדובר בקנס. אמנם על הסבר זה ניתן

להקשות, מדוע לא הובאו מקרים נוספים בהם קנס רשב"ל?

⁵⁷ ובכך, יהיה פירוש מסורת זו בפסקו של רשב"ל, דומה מאוד למסורתו של רבי יוסי בי רבי בון, כפי שדונה להלן, ליד הערות 61-68.

על שלחני שאינו מקבל שכר שכן עצם היענות השלחני לפניית הלקוח מאשרת ומבררת את מעמדו כשלחני מקצועי.⁵⁸

ז. המשך סוגית הירושלמי – "רבי יוסי בי רבי בון"

דא עקא, שפירוש זה שהצענו לפסקו של רשב"ל, אינו מתיישב, על פניו, עם שיטתו של רבי יוסי ברבי בון,⁵⁹ החולק על הסתמא דסוגיאי:

רבי יוסי ברבי בון לא אמר כן אלא רבי לעזר אמר קנסיה דרבנין רבי שמעון בן לקיש אמר קנסה דרבי מאיר כך אתא עובדא שאל רבי שמעון בן לקיש את רבי לעזר⁶⁰ ההן קנסא דמאן אמר ליה דרבנין אמר ליה פוק שלם

אם כן, לפי תיאור המעשה בפי ריבר"ב, עולה, לכאורה,⁶¹ כי כבר רשב"ל עצמו קישר בין דין משנתנו לעניין המראה דינר לשולחני, והעמיד את דין המראה דינר לשולחני כרבי מאיר דווקא, מן הסתם מכוח שיטתו בפירוש דין משנתנו כ- "קנסיה דר"מ". יתר על כן, מסקנה נוספת הנה כי רשב"ל חייב את ר"א לשלם רק מכיוון שר"א עצמו היה סבור, בניגוד לשיטת רשב"ל, כי דין המראה דינר לשולחני הנו קנס המוסכם גם על חכמים. אם כן, לדעת רשב"ל דין "המראה דינר לשולחני" הנו "קנסיה דרבי מאיר" אבל, כנראה, אין הלכה כמותו, והשולחני פטור. זאת, בניגוד לדין משנתנו, שם סבר רשב"ל כי מדובר ב- "קנסיה דרבי מאיר", ובכל זאת- "עבד רשב"ל עובדא כוותיה!"

לפיכך, ניתן להציע, על-פי דברי ריבר"ב, שפסקו של רשב"ל בעניין המראה דינר ודברי ריבר"ב לגביהם, לא נשנו מתחילתם בהקשר למחלוקת במשנתנו אלא אך ורק

⁵⁸ ופירוש המלים "המחזיק בו" יהיה מלשון חזקה. בעל פני משה פירש בכיוון דומה, אולם הדגיש את יסוד ההנאה שיש לשלחני מההסתמכות עליו, והנאה זו היא כשכר.

⁵⁹ אחרון האמוראים נקובי השם בתלמוד הירושלמי, כפי שהעיר י' זוסמן "ושוב לירושלמי נויקין" מחקרי תלמוד א (תש"ף) עמ' 55 - 133, בעמ' 120 ואילך.

⁶⁰ הסופר כתב "יוחנן", ומחק.

⁶¹ וכך, אכן פירשו מפרשי הירושלמי.

ביחס לתוספתא בב"ק בדבר "המראה דינר".⁶² מחלוקת ר"מ ורבנן לה רומז ריב"ב אינה המחלוקת בין ת"ק לרבי יוסי ורבי שמעון שבמשנתנו בכלאים, אלא מחלוקת אחרת לחלוטין הנמצאת במשנה ב"ק ט: ד, הממשיכה את נושא האומנין שקלקלו, המתחיל במשנה הקודמת, בדיון המקביל לתוספתא שלנו. בסיפא במשנת ב"ק ג: ד: הני"ל שנינו כדלקמן:

הנותן צמר לצבע והקדיחתו ...

לצבוע לו אדום וצבעו שחור, שחור וצבעו אדום, רבי מאיר אומר נותן לו דמי צמרו רבי יהודה אומר אם השבח יתר על היציאה נותן לו את היציאה ואם היציאה יתרה על השבח נותן לו את השבח

הסיפא של משנה זו עומדת בבסיס דברי רבי יוחנן כי שיטת רבי מאיר היא כי "כל המשנה שלא מדעת בעל הבעלים נקרא גזלן"⁶³, דהיינו כי אדם שקיבל לרשותו או לאחריותו את רכושו של הזולת, תחת תנאים שהתנה הבעלים, ומפר תנאים אלה, נחשב כמי שגזל מהבעלים את החפץ, על כל המשתמע מכך לאחריותו בנוזיקין.⁶⁴ שיטת רשב"ל היתה כי ר"מ יחמיר גם בהפרה אחרת של הסכם בין הבעלים לבעל מלאכה, דהיינו ברשלנות של בעל מקצוע. כשם שגזלן חייב על כל אונס הקורה לחפץ לאחר הגזלה, מפני שחל עליו חיוב מוחלט להשיב את שווי החפץ לבעלים, כך יחויב בעל המקצוע לפצות את הבעלים על רשלנותו. אולם, רשב"ל סבר כי גם לדעת רבי מאיר, יש לחלק בין שומר "המשנה שלא מדעת בעל הבית", שהחפץ ברשותו והפרת תנאי ההסכם הופכת אותו לגזלן ממש,⁶⁵ לבין שלחני רשע או אף אנוס, שהחפץ לא היה מעולם ברשותו, וכל שעשה היה מתן עצה. חיובו של השולחני נתפס איפה כחלק

⁶² על סוגית בירושלמי השנויות על התוספתא יעויין בדברי רש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא- מסכת פסח ראשון, ר"ג: תשס"ג, בעמ' 78 הערה 267, ובספרות המצוינת שם.

⁶³ ירושלמי ב"מ פ"ו ה"ג. במקבילה בבבלי ב"מ ע"א, א נאמר: "רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן... רבי מאיר... דאמר כל המעביר על דעתו של בעל הבית נקרא גזלן." לחילופי הנוסחאות יעויין רש"י פרידמן, לעיל הערה 44, בעמ' 169-170, 174-175 ו- 345. לעובדת היות מקור שיטת רבי יוחנן בדברי רבי מאיר על משנת ב"ק ט: ד, יעויין רש"י פרידמן, לעיל הערה 49, בעמ' 139-141.

⁶⁴ יעויין, בהרחבה, בדברי ר"ד הנשקה, לעיל הערה 8, בעמ' 145-148 ו- 320-321.

⁶⁵ כפי שהסביר ר"ד הנשקה, שם.

משיטת ר"מ המרחיבה את חשיבות שמירת תנאי ההסכם, אולם כקנס, ולא כחיוב מעיקר הדין.

דא עקא, שרשב"ל עצמו לא פסק כרבי מאיר בעיקר דין "המשנה מדעת בעל הבית",⁶⁶ ונגזר מכך שלא קיבל גם את קנסו של ר"מ בעניין "המראה דינר לשלחני", המבוסס על אדני שיטתו זו של ר"מ. ממילא, מובן מדוע על-פי דברי ריבר"ב חייב רשב"ל את רבי אלעזר לשלם ללקוח על-פי דין "המראה דינר לשלחני" אך ורק מפני שרבי אלעזר עצמו סבור היה כי מדובר בקנס המוסכם גם על חכמים, בניגוד לדעת רשב"ל.

באשר לדעת רבי אלעזר, על-פי דברי ריבר"ב, הרי ששיטתו ברורה אף היא. רבי אלעזר פסק כרבי מאיר בעניין "המשנה מדעתו של בעל הבית"⁶⁷ ולכן, לשיטתו, הקנס בתוספתא בעניין "המראה דינר לשלחני" הוא אכן "קנסה דרבנן", שכן הלכה כרבי מאיר, ו- "רבנן" אלו אינם אלא רבי מאיר.⁶⁸

לפי האמור לעיל, נמצא כי גם לדברי ריבר"ב, אין סיבה לקשר את דין "המראה דינר לשלחני" ומחלוקת האמוראים לגביו, לדיני הנזיקין ולעניין נזק בלתי ישיר, וגם ריבר"ב אינו חולק על היותו של דין זה חלק מהלכות בעלי מלאכה.

⁶⁶ כפי שמראה ר"ד הנשקה, שם, בעמ' 319-331, הרי ששיטת רבי יוחנן בירושלמי קידושין פ"א ה"ד, הנה כי שומר שמסר לשומר, חייב השומר הראשון מפני ששינה מדעת בעל הבית, ורבי יוחנן פסק, איפה, כרבי מאיר. ממילא, רשב"ל, החולק שם על רבי יוחנן בדין שומר שמסר לשומר, אינו פוסק כרבי מאיר.

⁶⁷ ר"ד הנשקה, שם, בעמ' 320.

⁶⁸ וממילא, אין מחלוקת בין רשב"ל לרבי אלעזר לגבי עצם שיוך הדין לרבי מאיר.

ח. מיקומה המקורי של סוגיית "המראה דינר לשלחני" והקשר בין שני פסקיו של רשב"ל

על בסיס האמור לעיל, נראה בעליל כי מקומה המתאים של סוגיית "המראה דינר לשלחני" הנו במסכת נזיקין בירושלמי, ואילו מיקומה בסוגיא שלנו הוא מיקום משני.⁶⁹ אולם, עקב אופייה המיוחד והקטוע של מסכת נזיקין בתלמוד הירושלמי,⁷⁰ שנויה סוגיית "המראה דינר לשלחני" אך ורק במקומה המשני שבמסכת כלאים ולא במקומה העיקרי שבמסכת נזיקין.

מדוע הוצמד מלכתחילה פסקו של רשב"ל בעניין "המראה דינר לשלחני" לפסקו בעניין "המסכך תבואתו על גבי תבואתו של חברו"?

נראה, כי הלשון הזהה "רבי שמעון בן לקיש אמר קנסה דרבי מאיר", הן במימרת רשב"ל בעניין "המסכך" והן בדברי ריב"ב בעניין "המראה דינר לשלחני" היא שגרמה להצמדת שני פסקיו של רשב"ל בסוגיא שלנו.⁷¹ עם זאת, מדובר בזהות לשונית בלבד, ולא בזהות תוכנית, שכן "קנסה דרבי מאיר" בעניין "המסכך" הנו קנס איסורי- החלת איסור כלאים על אף שמדין תורה אין הוא חל על המסכך את גפנו על גבי תבואת חברו, ואילו "קנסה דרבי מאיר" בעניין "המראה דינר לשלחני" הנו קנס ממוני- חיוב השולחני בתשלומים עקב הפרת חובת המקצועיות המוטלת עליו במערכת היחסים מול לקוחו.

ברם, משנסמכו שני פסקיו של רשב"ל זה לזה נתפסו שני הפסקים כקשורים בקשר תוכני. מימרת רשב"ל "קנסיה דרבי מאיר" הובנה כמתייחסת לקנס זהה בשני

⁶⁹ לעניין הסוגיות הכפולות בירושלמי, יעויין ל' מוסקוביץ "סוגיות מקבילות ומסורת-נוסח בירושלמי", תרביץ ס (תשנ"א) עמ' 523-549.

⁷⁰ לעניין זה מוקדש ספרו של הר"ש ליברמן תלמודה של קיסרין, ירושלים: תרצ"א, בו ציין גם סוגיות מספר שמקומן המתאים במסכת נזיקין והן אינן שנויות בה, ולא הזכיר את הסוגיא שלנו. בנושא זה עסק גם הרא"ש רוזנטל במבואו למהדורתו של כת"י אסקוריאל של מסכת נזיקין של התלמוד הירושלמי, ירושלמי נזיקין, ירושלמים תשמ"ג עמ' י-יא, והר"ש ליברמן עצמו במבוא שלו למהדורה זו. לאחר מכן, האריך בנושא זה י' זוסמן, לעיל הערה 59, ואף ציין כי זו, כנראה, הסיבה שבירושלמי לא נתקבלה חלוקת מסכת נזיקין לשלוש בבות, כבתלמוד הבבלי.

⁷¹ תופעת סמיכות הלכות שונות זו לזו עקב לשונן המשותפת בלבד נפוצה הן במשנה והן בתלמודים. יעויין, לדוגמא בעלמא, מסכת מגילה, פרק א, משניות ד עד יא, השנויות כולן במקום זה עקב הלשון המשותפת "אין בין".

המקרים. מכיוון שהמכנה המשותף בין "המסכך" לבין "המראה דינר" הנו החיוב בתשלום, פורש כך הקנס. הסיבה לכך שמדובר בחיוב תשלומים מדין קנס בלבד ולא מעיקר הדין, נמצאה על-פי פירוש זה בסוגיא המקבילה בבבלי-מדובר בנוק בלתי-ישיר ומטעם "דינא דגרמי" נגעו בה.

ט. סיכום

העולה מן המקובץ, ולאור הדברים שהוצעו לעיל, הנו כי רבי שמעון בן לקיש בסוגיית הירושלמי, מסכת כלאיים, פרק ז, הלכה ד, לא סבר שקיים קנס של רבי מאיר על המזיק לחבירו במקרה של נזק בלתי-ישיר, ואכן, קנס מסוג זה אף אינו עולה גם מהמקורות התנאיים עליהם ביסס רשב"ל את פסקיו בסוגיא. נראה, כי לא ניתן להסיק דבר מפסקו של רשב"ל בסוגיא זו לנושא של נזק בלתי-ישיר. זאת, מפני שאין רשב"ל עוסק כלל בנושא זה בסוגיא.

הפירוש המקובל הנו כי קיימת שיטה של רבי מאיר המחייב בנוק בלתי-ישיר, כקנס, וכי פסקי רשב"ל בסוגיא שלנו משקפים שיטה זו. דא עקא, שפירוש זה אינו עולה מפשוטם של המקורות התנאיים ואף לא ממימרותיו ומפסקיו של רשב"ל, והוא מבוסס על סמיכות שני הפסקים זה לזה ובעיקר על ראיית הסוגיא בירושלמי באספקלריה של רעותה שבתלמוד הבבלי.⁷²

י. נספח ראשון: סיום סוגית הירושלמי- "ענבים"

לשלמות התמונה יובא, סיום סוגית הירושלמי במסכת כלאים, עם הסבר תמציתי. לאחר הדיון בפסקו של רשב"ל בעניין "המראה דינר", אשר, על-פי ההצעה דלעיל נסמך לכאן אך ורק בשל הלשון הזהה בין מימרת רשב"ל בעניין "המסכך" למימרתו בעניין "המראה דינר", על-פי דברי רבי יוסי בי רבי בון, חוזרת הסוגיא לדון בעניין "אוסר אדם דבר שאינו שלו", ובהקשר ישיר להלכה העולה ממשנת כלאיים עצמה, כדלקמן:

⁷² זו, כידוע, בעיה נפוצה ביותר בפירוש הירושלמי.

אמ' ר' יוחנן הכל מודים בענבים שהן אסורות אמ' ליה ר' לעזר האוסר אינו נאסר ושאינו אוסר נאסר מה פליגין במסכך את גפנו על גבי תבואתו שלחבירו אבל המסכך את גפנו שלחבירו על גבי תבואתו כל עמא מודיי שהאוסר נאסר המסכך גפנו שלחבירו על גבי תבואתו שלחבירו נישמעייניה מן הדא אמ' ר' יוסי מעשה באחד שזרע את כרמו בשביעית ובא מעשה לפני ר' עקיבה ואמ' אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו הרי אין הגפן שלו ואין התבואה שלו ואיתתבת

רבי יוחנן מחלק בין התבואה, שלגבי דינה חולקים תנא קמא של המשנה עם רבי יוסי ורבי שמעון, לבין ענביו של המסכך עצמו, הנאסרים אליבא דכולי עלמא. ניתן להבין חילוק זה כקנס למסכך, או כאיסור החל מעיקר הדין.⁷³ רבי אלעזר מקשה על שיטת רבי יוחנן- אם התבואה, שהיא הגורם האוסר בדרך כלל בכלאי הכרם אינה נאסרת, איך יאסרו דווקא הענבים?⁷⁴ על מחלוקת זו של רבי יוחנן ורבי אלעזר, מעירה הסוגיא כי במקרה בו אדם סיכך את גפנו של חבירו על גבי תבואתו שלו, אין חולק על כך שתבואתו של המסכך נאסרת.

לאחר מכן, מועלית השאלה- מה דינו של המסכך את גפנו של חבירו על גבי תבואתו של חבירו, ופתרונה של השאלה מוצע ממשנה ה, העוסקת בפסקו של רבי עקיבא באדם שזרע כרם בשנת השמיטה, בה אין הכרם והתבואה נחשבים כשלו.

⁷³ ובמסגרת דיוננו, שעיקר עניינו בירור דעת רשב"ל בפסקיו, לעיל, בוודאי שלא ניתן להכריע בין הפירושים השונים.

⁷⁴ יעויין בפני משה ובמראה הפנים שהאריך בעניין זה.

יא. נספח שני: סוגיית הירושלמי במסכת שבועות

בניגוד לסוגיית הירושלמי במסכת כלאים, אשר על-פי פירושנו לעיל אינה עוסקת בנושא נזק בלתי-ישיר, קיימת סוגיא בירושלמי העוסקת במקרה מובהק של נזק כזה, דהיינו – נזק לשטרותיו של חבירו. במשנה (שבועות ו:ה) נאמר⁷⁵:

אלו דברים שאין נשבעים עליהן:
העבדים והשטרות והקרקעות וההקדשות,
אין בהם לא תשלומי כפל ולא תשלומי ד' וה' ...

במסגרת סוגיית הירושלמי⁷⁶ על משנה זו נכלל קטע העוסק בנוזיקין:

המקרע שטרות חבירו חוץ מדעתו רבי חנניה ורבי מנא חד אמר חייב
וחד אמר פטור מאן דאמר חייב משום קנס ומאן דאמר פטור כסותם
פי עידי חבירו

לפי הסבר הסוגייה, מסכימים שני האמוראים החולקים כי הקורע שטרותיו של חבירו אינו חייב מעיקר הדין, ומחלוקתם הנה האם קנסוהו חכמים לשלם. דעת הפוסט מנומקת בטענה המסבירה את הפטור מעיקר הדין, דהיינו ההקבלה לסותם פי עדי חבירו, המכוון כנראה לטענת פטור של נזק בלתי-ישיר. לעומת זאת, דעת המחייב מנומקת במילים "משום קנס" בלבד. כנראה, שדעת הפוסט הנה כי אין לקנוס את קורע השטרות, כשם שלא מצאנו שקנסו חכמים את הסותם פי עדי חבירו.

⁷⁵ הנוסח לפי כ"י קופמן. הפיסוק, לפי ר"ד הנשקה, לעיל הערה 8, בעמ' 52, הערה 194, שדן במשנה זו בהקשר אחר.

⁷⁶ שבועות פ"ו הלכה ז.

בהמשך הסוגיא הוספה תוספת:

ודא ארמלתא דתפשה שטרייא כאינש דצייר פומהון דשהדייא דלא ישהדון

כוונת הדברים הנה, ככל הנראה, שאלמנה, אשר תפסה את שטרות בעלה המנוח לגביית כתובתה, דינה כסותם פי העדים, ולא כמי שתפסה מיטלטלין, לעניין גביית כתובתה.⁷⁷ נראה לומר כי הלכה זו שנויה לכולי עלמא, שכן גם האמורא המחייב את המזיק, קובע זאת כחיוב קנס בלבד, וממילא אין בכח הקנס לשנות באופן מהותי את מעמדם של השטרות ולהעניק להם מעמד של מיטלטלין.

בסוגיא זו לא הוזכרו במפורש מקורות תנאיים כלשהם, ולא נעשה כל קישור לפסקיו של רבי שמעון בן לקיש בסוגיא במסכת כלאים, ומסתברים הדברים שאף אמוראי הסוגיא פירשו את פסקיו של רשב"ל, הן בעניין "המסכך" והן בעניין "המראה דינר לשלחני" בצורה שאינה נוגעת כלל ועיקר לנזק בלתי ישיר, בכלל, ולמזיק שטרות חבירו, בפרט. יתר על כן, בסוגיא זו לא נרמז כי מדובר בקנס כולל ועקרוני במקרה של נזק בלתי-ישיר. אדרבה, משמע שמדובר בקנס ממוקד וייחודי לעניין מזיק שטרות חבירו.⁷⁸

⁷⁷ יעויין בפני משה שפירש בצורה זומה אולם בתוספת מרכיבים שאינם בפנינו, על-פי המקבילה בבבלי.

⁷⁸ כפי שכבר העיר הרמב"ן, לעיל הערה 5.